

Manuel Ardit *

LA HISTORIOGRAFIA MODERNISTA EN LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA (1940-1953)

EN el número de juliol-desembre de 1942 de la revista *Saitabi* apareixia una ressenya de la presa de possessió de la càtedra d'Història Moderna i Contemporània Universal de la Universitat de València de Rafael Calvo Serer. Entre altres coses, subratllava del professor valencià que "*en las aulas universitarias cúpole en momentos difíciles para la Patria enarbolar la bandera de la sana intransigencia frente a la incomprensión y a la mala fe de los que utilizaban la cátedra para una labor contraria a nuestra Historia, y mantuvo la viril posición del español consciente y digno que, con sentido estricto del patriotismo, se consagra a la exaltación constante de nuestros valores eternos*".¹ Ignore si la fraseologia feixista de la virilitat, la sana intransigència i els valors eterns eren els més adequats per a definir al Rafael Calvo de 1942, o bé venien obligats per les circumstàncies del moment o eren collita personal de l'anònim redactor de la nota. No hem d'oblidar que el primer número de la revista, corresponent als mesos de gener-març del 1940, venia encapçalat per un dibuix del general Franco, al peu del qual es llegeix: "*Saludo a Franco, Caudillo victorioso, Jefe de la Revolución Nacional y del resurgimiento cultural de la Patria. ¡ARRIBA ESPAÑA!*". Evidentment les circumstàncies imposaven certes manifestacions si es volia que una empresa cultural, com la de *Saitabi*, que necessitava recolzament institucional, prosperés. La revista no era, evidentment, feixista, com

* Universitat de València.

¹ Rafael Calvo Serer, nuevo catedrático de la Facultad de Filosofía y Letras, *Saitabi*, 4-5, 1942, pp. 69-70.

tampoc no ho fou la historiografia valenciana del moment, però el feixisme, o potser millor el nacional-catolicisme i alguns motius recurrents de la interpretació falangista de la història espanyola, que tenien arrels anteriors, impregnaren la producció historiogràfica del moment.

No és feina fàcil reconstruir la història de la producció historiogràfica modernista de la Universitat de València anterior a la incorporació del professor Joan Reglà com a catedràtic d'aquesta, fita que sol considerar-se com l'inici del procés de renovació del que encara vivim. Realitzar aquest treball requeriria un esforç que l'autor d'aquest article no ha pogut, ni ha volgut, invertir, sobretot si considerem que s'ha de partir absolutament de zero. La història de la historiografia no té molts adeptes entre nosaltres. Repassant l'escassa bibliografia disponible només he pogut trobar l'obra clàssica d'Ernest Belenguier sobre Jaume I, l'excel·lent treball d'Antoni Furió cenyit a la producció dels medievalistes, el suggestiu assaig de Pau Viciano, també fonamentalment medievalista, una aportació d'Albert Girona referida a la història contemporània i alguns articles de l'autor d'aquestes mateixes línies sobre Joan Fuster o sobre la historiografia modernista del moment de la renovació, és a dir, el posterior al que ara es pretèn analitzar.²

Davant de les dificultats assenyalades he optat per una primera aproximació, una mena de solució d'urgència, limitada a l'estudi de la producció historiogràfica modernista apareguda a les pàgines de la revista *Saitabi* entre 1940 i 1953, any en el que s'atura la seua publicació fins a 1960, quan Joan Reglà ja era professor de la nostra Universitat. Malgrat que els dos primers números es van publicar a *Xàtiva* en 1940 sense dependre de la Universitat, després d'un curt parèntesi, des del número 3, de l'any 1942, la revista fou ja editada pel Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars de la Universitat de València i posteriorment pels Instituts "Juan Bautista Muñoz" i "Roque Chabás" de la mateixa Universitat. La revista

² Ernest Belenguier Cebrià: *Jaume I a través de la història*, València, 1984, Eliseu Climent editor; Antoni Furió Diego: De la autarquia al intercanvi: la història medieval valenciana entre 1939 y 1989, *Hispania. Revista española de Historia*, 175, 1992, pp. 903-920; Pau Viciano: *La temptació de la memòria*, València, 1995, Eliseu Climent, editor; Albert Girona Albuxech: Del desert a l'oasi: els historiadors valencians, dins A. San Martín (ed.): *Fi de segle. Incerteses davant un nou mil·lenni*, Gandia, 1994, pp. 153-166, Ajuntament de Gandia - Universitat de València; Manuel Ardit Lucas: Joan Fuster i la història del País Valencià, dins: *Homenatge a Joan Fuster*, València, 1994, pp. 271-284, Generalitat Valenciana i, del mateix autor, La producció autòctona: la historiografia valenciana en els últims vint-i-cinc anys, dins A. San Martín (ed.): *Fi de segle. Incerteses davant un nou mil·lenni*, Gandia, 1994, pp. 141-151, Ajuntament de Gandia - Universitat de València.

Saitabi és evidentment un bon observatori, però insuficient. S'hauria d'estudiar la producció dels professors, tant catedràtics com auxiliars i ajudants, que en algun moment de la seua trajectòria dedicaren alguna obra al període modern, però aquest és un esforç que ultrapassa les meues possibilitats, tant de preparació com de temps. Fins i tot l'examen de la producció modernista apareguda a Saitabi patirà nombroses insuficiències, ja que s'haurien d'identificar tots els autors que hi varen col·laborar i això no sempre ha estat possible o s'ha fet de forma incompleta. La petita Facultat de Filosofia i Lletres valenciana dels anys quaranta i cinquanta era una comunitat universitària reduïda en la que la convivència entre professors i alumnes era molt més intensa que en la massificada Universitat actual. Molts alumnes, pel que he pogut intuir, fins i tot des dels primers cursos de la carrera s'integraren d'una forma o altra en la revista, en la que van publicar notes, ressenyes o fins i tot es van responsabilitzar de seccions senceres, i a aquests s'haurien d'afegir professors auxiliars i ajudants, alguns de curta estada.³ Seguir la pista a tan extensa nòmina de persones hagués implicat una minuciosa feina d'investigació biogràfica molt difícil de fer. Si, a més a més tenim en consideració que sovint hi van col·laborar persones alienes a la Universitat, la identificació, tant dels individus com de la situació d'aquests en cada moment concret, es fa encara més complicada. Per totes aquestes raons em limitaré a examinar les publicacions aparegudes a la revista sobre el període modern, intentant definir tendències historiogràfiques i el sentit de la seua evolució. Espere que aquest primer diagnòstic pugui servir a historiadors posteriors per a dissenyar investigacions més completes.

ERUDICIÓ, NACIONAL-CATOLICISME I EXALTACIÓ IMPERIAL

Probablement aquestes quatre paraules defineixen amb prou d'exactitud el caràcter de la producció historiogràfica modernista apareguda a la revista Saitabi en els anys quaranta del segle XX. La producció erudita de caire positivista és, de tota manera, la predominant en aquest període. I, el que potser resulta més interessant d'assenyalar, és prou abundant. El pre-juí de l'autor d'aquest article abans de realitzar el buidatge acurat de la revista Saitabi era que en les seues pàgines havien predominat els articles

³ Veure la necrològica de Bartolomé Llorens, en la que es diu que, estudiant els primers cursos, va entrar a formar part, com a redactor, de la revista, *Saitabi*, 22, 1946, p. 333.

d'arqueologia i d'història medieval de forma aclaparadora sobre tots els altres períodes, i això ha resultat no ser cert. No he fet un estudi bibliomètric, però els articles o ressenyes dedicats al període modern són relativament abundants. Això sí, com ja s'ha dit, es tracta sempre de petites monografies sobre temes molt concrets, generalment poc interessants o, almenys, que no s'inscriuen en una línia d'investigació o de preocupació historiogràfica.

Alguns són obra d'historiadors destacats procedents del període anterior a la guerra civil espanyola, com Felip Mateu i Llopis, que va publicar a *Saitabi* un article sobre la governació foral "d'enllà Xúquer", bàsicament centrat en les èpoques antiga i medieval però amb alguna referència a la moderna, i un altre sobre els preus del blat a l'almodí de Xàtiva, basat en les inscripcions del propi edifici, que mostra com certs temes que podríem considerar "moderns" ja interessaven, encara que no trobem cap referència als treballs, cronològicament anteriors, de Hamilton, ni menys encara a altres historiadors europeus dels preus, d'aquesta època i anteriors. Cal suposar que a Mateu l'interés pel tema li venia més de la seua especialització numismàtica que no per preocupacions envers la història econòmica.⁴

D'un caire més erudit encara són els articles que va publicar el xatívenç, aleshores director del *Centro de Cultura Valenciana*, Ventura Pascual y Beltrán. S'hauria de destacar la col·lecció documental sobre els Borja que, encara que està feta amb la intenció d'ajudar els investigadors "que en nuestra patria siguen con interés el movimiento vindicatorio de esta egregia familia", utilitza una àmplia varietat de fonts, especialment protocols notariais de l'Arxiu del Regne de València, del Col·legi del Patriarca i de la testamentaria de la comtessa d'Almodóvar, en l'Arxiu de la Diputació. En la mateixa línia hauríem de situar l'extensa cronologia setabense del mateix autor, treta de les obres del P. Bartolomé Ribelles.⁵

De molt poc més que mers divertiments documentals s'haurien de qualificar els curtíssims articles publicats a començaments dels anys quaranta per alguns joves llicenciats o estudiants (topetem ací amb les dificultats biogràfiques anteriorment assenyalades). Com a "dos detalles curiosos sobre los estudiantes valencianos del siglo XVII" qualifica el futur medieva-

⁴ Felipe Mateu y Llopis: Sobre la gobernación foral "d'enllà Xúquer", *Saitabi*, 1, 1940, pp. 19-24; del mateix autor, Del antiguo almudín de Játiva. Los precios del trigo desde 1614 a 1859, *Saitabi*, 4-5, 1942, pp. 58-59.

⁵ Ventura Pascual y Beltrán: Notas para la historia de los Borjas, *Saitabi*, 2, 1940, pp. 6-16; del mateix autor, Cinco siglos de historia setabense, del 1200 al 1700. Notas extractadas del P. Ribelles, O. P., *Saitabi*, 3, 1942, pp. 13-20, i 4-5, 1942, pp. 12-28.

lista Miguel Gual Camarena el seu petit article sobre la Universitat de València a finals del segle XVII.⁶ D'una manera semblant podríem qualificar la nota del més endavant geògraf Vicente Fontavella sobre la Inquisició valenciana, el del també futur geògraf Vicente Cortina sobre una espècie de subsidi familiar en la València del XVI, el d'aquest mateix autor sobre una carta de Juan de Ribera o el del que en algun moment fou professor ajudant de la Universitat, Vicente Ferrán, sobre qüestions de competència inquisitorial.⁷ No sempre aquests escrits de caire erudit eren obra de persones vinculades a la Universitat, sinó que sovint van escriure en *Saitabi* erudits diversos, alguns dels quals són difícils d'identificar. Aquest seria el cas del prebere Gonzalo Vidal, autor d'un article sobre les milícies valencianes, o de Rafael de Rojas, vescomte de Bétera, que va publicar una nota sobre la venda de dos esclaus.⁸ En altres ocasions es tractava d'erudits locals ben coneguts, com el mateix fundador de la revista *Saitabi*, el xativenc José Chocomeli, autor d'un treball sobre un diccionari geogràfic del segle XVI, l'erudit alacantí Francisco Figueras Pacheco, amb un article sobre el bombardeig d'Alacant per l'armada francesa en 1691, o de professors de la Universitat com el ja anteriorment esmentat Vicente Ferrán o Arturo Zabala.⁹

Són aquests, generalment, els únics estudis dedicats a la història valenciana escrits per professors de la nostra Universitat, amb escassíssimes excepcions, com el discurs d'apertura de Manuel Ballesteros-Gaibrois en el curs 1943-1944, "*Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)*", publicat després en forma de llibre, o l'obra de Francisco Carreres de Calatayud sobre les festes valencianes.¹⁰ La resta eren curts articles com els ja resse-

⁶ Miguel Gual: Dos notas sobre la Universidad de Valencia a fines del siglo XVII, *Saitabi*, 3, 1942, p. 25.

⁷ Vicente Fontavella: Los recursos económicos de la Inquisición y la expulsión de los moriscos, *Saitabi*, 3, 1942, pp. 26-27; Vicente Cortina: El subsidio familiar en la Valencia del siglo XVI, *Saitabi*, 3, 1942, pp. 30-31; V. V.-C. (supose que es tracta de Vicente Cortina): Una carta del Beato Juan de Ribera, *Saitabi*, 6, 1943, pp. 20-23; Vicente Ferrán Salvador: De Inquisición Valenciana. Una cuestión de competencia, *Saitabi*, 4-5, 1942, pp. 59-62.

⁸ Gonzalo Vidal: Organización castrense de infantes en el reino de Valencia de los siglos XVI y XVII. Importancia que tomó en Alicante en el siglo XVIII, *Saitabi*, 7-8, 1943, pp. 18-20; Rafael de Rojas: Venta de dos esclavos, *Saitabi*, 9-10, 1943, pp. 45-46.

⁹ José Chocomeli: Un diccionario geográfico del siglo XVI, *Saitabi*, 7-8, 1943, pp. 34-43; Francisco Figueras Pacheco: Cartas para la Historia, *Saitabi*, 12, 1944, pp. 164-166; Vicente Ferrán Salvador: De la Valencia del XVII. La Pragmática de las mulas, *Saitabi*, 7-8, 1943, pp. 30-34; Arturo Zabala: Adquisición y limosna de un esclavo durante el siglo XVIII, *Saitabi*, 7-8, pp. 20-21, i del mateix autor, Disturbios universitarios, *Saitabi*, 9-10, 1943, pp. 51-52.

¹⁰ Veure una ressenya del llibre de Ballesteros, de Vicente Cortina, a *Saitabi*, 12, 1944, pp. 190-191; el llibre de Carreres fou ressenyat per Pablo Álvarez Rubiano en *Saitabi*, 33-34, 1949, pp. 318-319.

nyats, molt probablement resultat de treballs de curs, pràctiques arxivístiques o tesines de llicenciatura, o bé obres erudites d'aficionats a la història local, generalment d'interés molt limitat.

Malgrat que aquestes característiques continuen presents en els articles publicats a partir de 1945, s'observen, però, alguns canvis, especialment un augment de l'extensió de les obres, i també de la seua qualitat, sempre dintre de les coordenades de la història positivista i de la seua temàtica, amb la irrupció, clarament constatable, de la història americana. Hauríem de citar ací articles com el del P. Pedro Blanco Trías sobre la Companyia de Jesús i València, el de Richard Konetzke sobre l'emigració espanyola a Amèrica, el de Pablo Álvarez Rubiano sobre el virrei de Mèxic comte de Revillagigedo, el de Ramón Brotons sobre l'expansió del virregnat de *Nueva España* o el de Mª Teresa Pastor sobre la fiscalitat valenciana durant el regnat dels Reis Catòlics. Malgrat la novetat temàtica d'aquest darrer article, en la seua concepció és molt tradicional i queda fortament llastrat pels prejudicis comuns en la historiografia del moment. L'autora pretèn demostrar la generositat i lleialtat de la ciutat de València en "*cubrir las estrecheces pecuniarias de los monarcas*", així com el paper jugat pels monarques de la casa de Trastàmara, i especialment de Ferran el Catòlic, en aplacar les "*altiveces forales*" tot i forjant la unitat nacional espanyola. "*Así—escriu— cuando exigió (es refereix al rei Catòlic) al nuestro (es refereix al regne de València) sacrificios sin cuento, ya no extrañaron los valencianos ni gabelas ni tributos, ni servicios extraordinarios. Un siglo de oír hablar en castellano a sus reyes y de verles rodeados de magnates castellanos, habían preparado de antemano a Valencia para la unidad nacional.*"¹¹

Aquestes mateixes característiques —augment de l'extensió i generalment també de la qualitat dels articles— són observables en les obres dels erudits locals publicades en la revista, com en l'article de Juan Bover sobre els dispositius de defensa marítima de Xàbia, el d'Arturo Zabala sobre els impressors Lucas i Burguete, o el de Francesc Martínez sobre el

¹¹ Pedro Blanco Trías: La Compañía de Jesús y Valencia, *Saitabi*, 14, 1944, pp. 373-380; Richard Konetzke: El Estado español y la emigración de España a América, *Saitabi*, 15-16, 1945, pp. 5-19; Pablo Álvarez Rubiano: Méjico bajo el virreinato del segundo conde de Revilla-Gigedo, *Saitabi*, 17, 1945, pp. 123-126, i 18, 1945, pp. 221-233; Ramón Brotons: Expansión del virreinato de Nueva España (notas sobre las conquistas españolas en América del Norte), *Saitabi*, 17, 1945, pp. 153-164 i 18, 1945, pp. 249-258; Mª Teresa Pastor: Gastos e ingresos reales en Valencia. Ensayo de un estudio económico de un reino peninsular, *Saitabi*, 17, 1945, pp. 137-152 i 18, 1945, pp. 234-248.

fort de Bèrnia, malgrat que continuaren publicant-se curts articles de circumstàncies com en l'època anterior.¹²

Al costat d'aquests trobem algunes obres de clara inspiració nacional-catòlica, com la del baró de Terrateig sobre els antics testaments valencians, en la que podem llegir pàrrafs tan expressius com aquell que diu que "*como la entendían nuestros antepasados, la Tradición es todo un conjunto armónico que se apoya en dos principios esenciales: el principio religioso y el principio monárquico. De tal manera, que si fallan estos principios o se adulteran y mixtifican, podrá haber una apariencia de tradición, pero en modo alguno –como todo lo falso– poseerá la vitalidad suficiente para poder subsistir*".¹³ Aquest mateix autor, en un altre article publicat a *Saitabi* uns anys després, es referia a que "*en todas partes, la presencia española, con la sangre caliente y ardorosa de sus hijos, tantas veces vertida, se matizaba con el rumboso desprendimiento del que sabe rendir su tributo a la Muerte, para que puedan vivir los ideales eternos*".¹⁴

Un apartat especial mereixerien els autors mallorquins, o més generalment baleàrics. A la Universitat de València estudiaven molts alumnes de les Illes i la seua presència a la Facultat de Filosofia i Lletres es materialitzà en l'elaboració d'alguns articles per a la revista, així com en la creació d'un *Instituto de Estudios Históricos Valenciano-Baleáricos* i la publicació d'un *Boletín Histórico del Reino de Mallorca*, com a annex de *Saitabi*.¹⁵

¹² Juan Bover Bertomeu: Recuerdos históricos y testimonios arquitectónicos de la defensa de Jávea contra los piratas del Mediterráneo, *Saitabi*, 18, 1945, pp. 203-220; Arturo Zabala: Noticia sobre los impresores José Tomás Lucas y Francisco Burguete, *Saitabi*, 19, 1946, pp. 23-30; Francisco Martínez y Martínez: El "fort" o castillo de Bèrnia, *Saitabi*, 20-21, 1946, pp. 110-116. Pel que fa als articles circumstancials de menor interès, hauríem de ressenyar els següents: Àngel Martínez Sarrión: ¿Para qué la Inquisición?, *Saitabi*, 19, 1946, pp. 43-45; Barón de Terrateig: Un proceso en tiempos de Felipe II, *Saitabi*, 20-21, pp. 117-143; Jaime Faus y Faus: El principio religioso en la apertura de los antiguos protocolos notariales, *Saitabi*, 20-21, 1946, pp. 144-164; Àngel Martínez Sarrión: Un suceso curioso en la Valencia del siglo XVII, *Saitabi*, 20-21, 1946, p. 175; Guillermo Aulet Sastre: Jesuitas de la provincia de Aragón exiliados por defectos al régimen borbónico, tras la guerra de Sucesión, *Saitabi*, 20-21, 1946, p. 176.

¹³ Barón de Terrateig: El principio religioso en los antiguos testamentos valencianos, *Saitabi*, 15-16, 1945, pp. 20-29.

¹⁴ Barón de Terrateig: Una pragmática de Felipe IV a favor de los recién casados y su aplicación en Valencia, *Saitabi*, 25-26, 1947, pp. 119-130.

¹⁵ Juan Berga Oliver: Mallorca en el segundo tercio del siglo XVII y su intervención en la insurrección de Cataluña, *Saitabi*, 11, 1944, pp. 19-29; Bartolomé Garcés Ferrá: Noticias sobre armamento en Mallorca, con ocasión de ataques de piratas berberiscos y turcos, *Saitabi*, 13, 1944, pp. 235-257. Cal destacar una certa qualitat, encara que purament positivista, d'aquests articles. Pel que fa a l'Institut i el Butlletí, veure *Saitabi*, 19, 1946, p. 88.

Potser el més genuí representant de la historiografia de l'exaltació imperial hispànica era en aquell moment el catedràtic de la Facultat de Filosofia i Lletres valenciana, poc de temps després traslladat a la Universitat "Central" de Madrid, Demetrio Ramos. Així ho destaca Francisco Sevillano Colom en la ressenya del seu llibre *Historia del Imperio*, quan assenyalava l'atenció parada als artífexs de l'Imperi, "*nuestros Reyes Católicos, Carlos I y, en América, esa pléyade de héroes entre los que «aun los de segunda fila enorgullecerían a muchas naciones»*", o testimonia que "*el análisis ingrato, y un tanto morboso y derrotista, de la decadencia, se desarrolla rápido: interesa más lo que exalta que las visiones deprimentes*", fonamentant "*los derechos de Conquista que puede exhibir España: el derecho de ocupación de tierras vacantes; la misión evangelizadora encomendada por los Papas; la tarea de corregir el atraso cultural indígena; el derecho del primer descubridor; incluso la voluntad popular que puso en muchos casos a los indios de parte de los españoles*".¹⁶ Aquesta mateixa era l'orientació de la conferència que el mateix professor Ramos va pronunciar l'1 de maig de 1942 a la Universitat de València sobre "*Los centenarios de España en América*", referint-se a la conquesta d'Amèrica com a gesta, a la "*contextura moral de los conquistadores*" i a la "*fuerza mesiánica que arrastra a estos hombres*".¹⁷

Són ben representatives, a aquest respecte, les conferències pronunciades en 1943 en la Residència d'Estudiants Universitaris, "*verdaderas lecciones magistrales, de actualidad y encendido españolismo*". Alfonso García Gallo, catedràtic d'Història del Dret i alhora professor de la Facultat de Filosofia i Lletres, afirmava que a Lleó i Castella "*la idea de Imperio entraña la unidad española*", i que "*mientras el Imperio Carolingio, que empezó siendo universal y protector de la Iglesia, se nacionaliza después y se deshace en el protestantismo, el español, modesto en su iniciación, llega a convertirse en universal y en la más firme columna del Catolicismo*", mentre que Rafael Calvo Serer feia una encesa defensa de Marcelino Menéndez y Pelayo: "*Lo español, dijo, es inseparable de nuestra teoría de la vida. Menéndez Pelayo fue quien logró agrupar a los defensores del pensamiento tradicional dándoles una doctrina histórico-científica, empapada de espíritu católico que caracterizó su vida y su obra*".¹⁸ En aquest mateix sentit podríem referir-nos a les Primeres Setmanes universitàries organitzades l'any 1943 a Alacant i Castelló de la Plana. En la primera d'aquestes dues ciutats, Manuel Balles-

¹⁶ La ressenya del llibre es troba a *Saitabi*, 4-5, 1942, pp. 81-83.

¹⁷ La ressenya de la conferència es troba a *Saitabi*, 3, 1942, pp. 41-42.

¹⁸ Veure la ressenya de les conferències a *Saitabi*, 7-8, 1943, pp. 53-55.

teros-Gaibrois pronuncià el dia 4 d'abril una conferència amb el títol de "Valores universales de la acción de España" i el 13 de maig, a Castelló, una altra sobre "El imperio español en el mundo". En aquesta darrera ciutat, en l'acte de clausura de les Setmanes celebrat el 14 de maig, el mateix professor Ballesteros pronuncià unes breus paraules sobre el "Sentido falangista de la cultura".¹⁹

Aquesta orientació historiogràfica "imperial" era, de tota manera, un signe dels temps. A partir del número 9-10, de l'any 1943, Saitabi obrí una nova secció anomenada "La Historia en las Revistas", de la que es va fer càrrec inicialment Miguel Gual Camarena i, posteriorment, Josep Camarena Mahiques. En aquesta secció es comentaven els articles apareguts en diverses revistes espanyoles d'Història, en un principi molt poques, bàsicament *Hispania* i *Razón y Fe*. Si repassem els temes d'història moderna ressenyats en la secció observem clarament la predilecció imperial: el *Gran Capitán*, Cisneros, "Paulo IV y España", "Política de Felipe II con Pío IV y San Pío V", "Don Juan de Austria", "La conquista de Portugal", "Los derechos de España sobre Indias", "España en Trento", "La muerte del príncipe don Carlos". La mostra de revistes analitzades és incompleta, però no devien publicar-se moltes més en aquell moment ni els temes devien ser molt diferents.²⁰

Dintre d'aquesta mateixa tendència hauríem de destacar una certa obsessió per la llegenda negra o, més generalment, una orientació apologètica de la història espanyola. Ja ho hem observat abans en l'estudi de Ventura Pascual sobre els Borja. Ho tornem a veure en la ressenya d'M.G.C. (probablement Miguel Gual Camarena) de la traducció castellana del llibre de Ludwig Pfandl sobre Felip II. Segons el ressenyador l'obra s'insereix en la ja llarga sèrie de treballs "encauzados todos a deshacer las redes de la Leyenda Negra y de los prejuicios con que muchos extranjeros, ayudados a veces inconscientemente por los eruditos españoles, han enjuiciado nuestra hegemonía mundial". Malgrat això, l'autor de la ressenya destaca alguns "pequeños descuidos" de Pfandl, com el fet d'admetre "como «muy verosímil» el envenenamiento de Felipe el Hermoso por Fernando el Católico, el afirmar muy rotundamente que el «sacco» de Roma no sobrevino con-

¹⁹ La ressenya de les Setmanes és a *Saitabi*, 7-8, 1943, pp. 57-59. Ignore la inclinació política precisa de Ballesteros, encara que les paraules suara esmentades deixen lloc a pocs dubtes, així com el fet d'haver estat nomenat "concejal" de l'Ajuntament de València. La notícia d'aquest nomenament pot trobar-se a *Saitabi*, 20-21, 1946, pp. 228-229.

²⁰ Miguel Gual Camarena: *La Historia en las Revistas*, *Saitabi*, 9-10, 1943, pp. 69-80; J. Camarena Mahiques: *La Historia en las Revistas*, *Saitabi*, 15-16, 1945, pp. 89-98.

tra la voluntad de Carlos V; y sus juicios demasiado severos contra los planes pedagógicos de Juan Martínez Silíceo".²¹

L'orientació apologetica apareix encara de manera més clara en l'article que Ventura Pascual va dedicar al papa Alexandre VI. "*Hay historiadores católicos —escriu— que no ven ningún daño en acumular sobre la memoria del Papa Alejandro VI toda suerte de insinuaciones y acusaciones, y rastrean en el polvo de archivos privados para hallar alguna nueva prueba o excusa para sus calumnias; y que al mismo tiempo disuaden a los escritores católicos de hablar en defensa de este Pontífice. Recientemente hemos leído en una celebradísima revista que «historiadores no menos piadosos que sabios condenan muy severamente la conducta de Alejandro VI y que obrar de otro modo, lejos de favorecer a la causa del Papado, le haría, por el contrario, mucho daño; porque, tarde o temprano, la verdad se levantaría contra el fraude de la mal aconsejada defensa y quedaría expuesta a la vergüenza y cubierta de ignominia». Esto equivale a asegurar que una palabra dicha a favor de este Pontífice es una palabra pronunciada a pesar de la verdad conocida*".²²

No trobem en aquesta època, almenys fins a finals dels anys quaranta (com examinarem seguidament), cap indicati de renovació historiogràfica. Ni una sola referència a l'escola d'*Annales* ni a cap dels seus representants. Tan sols, adoptant una interpretació molt àmplia del moviment renovador, una ressenya de la *Historia general moderna* de Jaume Vicens Vives, signada per S. G. (autor que no he pogut identificar) i una necrològica de Charles Seignobos, obra de Manuel Ballesteros-Gaibrois.²³

ELS INICIS DE LA RENOVACIÓ HISTORIOGRÀFICA

Resulta difícil datar amb precisió el començament del procés de renovació historiogràfica en la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València. Entre altres raons perquè no fou un fenomen brusc, no hi

²¹ Aquesta ressenya es troba a *Saitabi*, 3, 1942, pp. 50-52.

²² Ventura Pascual: *Acerca de Alejandro VI*, *Saitabi*, 6, 1943, pp. 10-13. En aquesta mateixa línia s'haurien de mencionar les ponències discutides a l'Acadèmia d'Història establerta al *Centro Escolar y Mercantil*, regentat pels jesuïtes, i dirigida pel catedràtic de la Facultat de Filosofia i Lletres Manuel Ballesteros-Gaibrois, de Jaime Faus sobre "*La leyenda negra*" o de José María Jiménez Fayos, titulada "*¿Es reivindicable Alejandro VI?*". La notícia d'aquestes ponències es troba a *Saitabi*, 6, 1943, p. 39.

²³ La ressenya de l'obra de Vicens és a *Saitabi*, 11, 1944, pp. 86-89. La necrològica de Seignobos a Manuel Ballesteros: *Ante la muerte de un sabio*, *Saitabi*, 13, 1944, pp. 278-279.

hagué una ruptura. Però, de la lectura de les pàgines de Saitabi semblen deduir-se diverses constatacions: és anterior a l'arribada del professor Reglà, fou multiforme i, en especial no derivà de la recepció de l'escola d'*Annales* i, finalment, fou impulsat preferentment per les inquietuds dels alumnes i llicenciats joves del moment i no exclusivament per l'acció dels professors, amb una notable excepció, però, la de José Mª Jover, arribat a la Universitat de València en 1950.²⁴

Només com a indicatiu, trobe simptomàtic el canvi d'orientació donat per Josep Camarena a la secció *La Historia en las Revistas* en 1946. Al costat de temes clàssics de la historiografia anterior, com "*Decadencia política de España en la primera mitad del XVII*", apareix, però, una secció dedicada a "*La economía española durante el siglo XVIII*" i una altra sobre "*Carlos III y las Indias*".²⁵ Tant la història econòmica com el segle XVIII havien estat pràcticament absents anteriorment. Malgrat això, en aquesta mateixa secció del número 22, dedicada exclusivament a "*El Concilio de Trento, el protestantismo y España*" aquest mateix autor es deixa emportar pels tòpics de la historiografia nacional-catòlica, i podem llegir que el pessimisme de Luter "*es el pesimismo germano, de espiritualidad incoherente y efectista, fruto de un ambiente de aquelarre y de unos individuos anormales, con un criterio mermado de espiritualidad y de absoluta libertad*".²⁶ És també interessant l'article que va publicar Manuel Tejado al número 22 sobre un procés inquisitorial.²⁷ No per la temàtica –la Inquisició ja havia estat tractada anteriorment en tres articles publicats a Saitabi–, ni per la metodologia, tradicional, ni pel fet, que el mateix autor reconeix, de no obrir noves orientacions o interpretacions, sinó per haver estat elaborat sobre un document conservat a l'*Archivo Histórico Nacional* de Madrid, el que implicava, ja d'entrada, una certa voluntat d'apertura, ni que fos a la recerca de noves fonts.

La mateixa interpretació pense que hauríem de fer de l'expansió de l'americanisme, impulsat per Manuel Ballesteros-Gaibrois, fins a la marxa d'aquest darrer de la Universitat de València en 1949, i, en menor mesura,

²⁴ L'esplèndid article de José Mª Jover: El sentimiento de Europa en la España del siglo XVII. Valoración nacional y valoración política de la pluralidad europea, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 72-99, contrasta vivament amb la mediocritat dominant.

²⁵ J. Camarena Mahiques: La Historia en las Revistas, *Saitabi*, 20-21, 1946, pp. 199-205.

²⁶ J. Camarena Mahiques: La Historia en las Revistas, *Saitabi*, 22, 1946, pp. 299-304.

²⁷ Manuel Tejado Fernández: De Inquisición valenciana. Interpretación milagrosa de un fenómeno natural, *Saitabi*, 22, 1946, pp. 235-246.

per Pablo Álvarez Rubiano.²⁸ Pense que aquells investigadors, quan encara la historiografia valenciana no tenia un sentit d'introspecció nacional i era pur dilettantisme anecdòtic, intentaven obrir-se a una història d'abast més ampli, llastrats encara, això sí, pels tòpics de la historiografia de l'Espanya imperial.²⁹ Podem veure, per exemple, com una de les més conspícues americanistes del moment, Vicenta Cortés, es nega a acceptar la veracitat del testimoniatge del pare Las Casas.³⁰ De tota manera, aquesta autora es va fer càrrec, des del número 27, de l'any 1948, d'una secció anomenada "*El americanismo en las Revistas*", en la que demostrava una bona informació bibliogràfica (ressenya obres tant espanyoles i americanes, com franceses i angleses) i generalment una actitud historiogràfica neutra, malgrat algunes relliscades tòpiques ocasionals. Com a conseqüència d'aquest interès per la història de l'Amèrica espanyola colonial van publicar-se a Saitabi diferents articles de temàtica americanista a finals dels anys quaranta i començaments dels cinquanta.³¹

Aquesta mateixa voluntat aperturista es detecta en la secció dedicada a les ressenyes bibliogràfiques, anomenada "*Noticario bibliográfico*", sobretot per l'abundància amb que apareixen, des del número 31-32, de l'any 1949, les obres en llengua anglesa. Aquestes obres són comentades bàsicament per Vicenta Cortés i Manuel Tejado, als que cal suposar un coneixement suficient de l'anglès en un moment en que aquesta llengua era generalment desconeguda en el nostre país. Concessions a la moda a part, que

²⁸ L'obra d'Álvarez Rubiano era bàsicament americanista i Ballesteros dirigia a la Universitat de València, almenys des de 1947, un Seminari d'Història d'Amèrica anomenat "Juan Bautista Muñoz". Veure *Saitabi*, 23-24, 1947, pp. 114-115. Fent només una relació parcial, podríem enumerar els següents americanistes que desenvoluparen la seua activitat en la Universitat de València a finals dels anys quaranta: Vicenta Cortés, Roberto Ferrando, Mario Hernández Sánchez-Barba, José Martínez Ortiz, Ángela Rosado, Manuel Tejado. El més conegut de tots, Mario Hernández, publicava ja en 1947 en la revista un article de temàtica americana: Un misionero mallorquí del siglo XVIII, *Saitabi*, 25-26, 1947, pp. 131-133.

²⁹ A la revista apareix la notícia del projecte de redactar una Història general del regne de València, sota els auspicis del governador civil, en el que estaven implicats, a més de l'ubicu Manuel Ballesteros-Gaibrois, Teodoro Llorente Falcó, Arturo Zabala i Salvador Carres, *Saitabi*, 27, 1948, p. 109.

³⁰ En la ressenya que fa de l'edició de l'obra de fray Pedro de Córdoba, *Doctrina cristiana para instrucción e información de los indios*, podem llegir que s'han de tenir en compte "*las actuales sospechas de la crítica histórica, muchas de ellas comprobadas, sobre la veracidad y documentación de la obra de Las Casas*", *Saitabi*, 23-24, 1947, pp. 76-77.

³¹ Manuel Tejado Fernández: Un informe de Ulloa sobre la explotación del platino, *Saitabi*, 31-32, 1949, pp. 51-76; Manuel Ballesteros-Gaibrois: El concepto cíclico de los mejicanos según Boturini, *Saitabi*, 33-34, 1949, pp. 235-245; Manuel Tejado Fernández: Algunos rasgos del municipio portorriqueño, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 116-122.

degué haver-les en aquesta actitud, la presència de la bibliografia anglesa destaca si la comparem amb la pràctica absència de la francesa, que era la llengua en la que es produïa aleshores l'autèntic moviment renovador de l'escola d'*Annales*. Per això pense que, més que veritable renovació, el que hi havia era un desig d'apertura. Aquesta inquietud és la que sembla observar-se en la recensió que va fer Manuel Ballesteros-Gaibrois, absent però no desvinculat de la Universitat de València, del IX Congrés Internacional de Ciències Històriques, que s'havia reunit a París en 1950. Ballesteros es congratulava de que s'hagués parat atenció, al costat dels temes tradicionals d'història política i cultural, a altres de nous, com l'antropologia i la demografia, l'exotisme (*sic*) i altres. I al mateix temps lamentava l'absència d'alguns grans mestres, fent menció, de forma eclèctica, de Marc Bloch, Huizinga, Hazard, ja morts, i altres vius, però que no van assistir-hi, com Carcopino i Grousset. Dintre de la nombrosa representació espanyola, en la que estava Jaume Vicens, assistí i presentà una comunicació el catedràtic de la Universitat de València Pablo Álvarez Rubiano.³²

La secció "*La Historia en las Revistas*", conduïda, pel que fa a les edats Moderna i Contemporània, per Manuel Tejado des del número 29-30, de l'any 1948, marca un canvi notable respecte a l'època anterior, especialment pel nombre i varietat de revistes i articles analitzats. Però també per la valoració dels períodes modern i contemporani i pels temes tractats, allunyats ara dels tòpics predominants anteriorment.³³ Més radical fou el canvi experimentat per aquesta secció des del tom VIII de Saitabi –des de 1950-1951 la revista es publicà en toms complets que integraven els quatre números anuals anteriors–, quan es va fer càrrec d'ella, pel que fa a les edats Moderna i Contemporània, Julio Salom Costa, historiador vinculat al professor José Mª Jover. Ara som al davant d'una secció que ha trencat absolutament amb el passat, extensa i ben construïda, bibliogràficament ajornada, amb un interès destacat per la història social i econòmica i fins i tot algunes anticipacions de les que haurien de ser preocupacions historiogràfiques predominants molts decennis després, com el problema de la transició del feudalisme al capitalisme.³⁴ La secció dedicada a l'americana-

³² Manuel Ballesteros-Gaibrois: El IX Congreso Internacional de Ciencias Históricas, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 257-260.

³³ Trobem l'afirmació que l'època moderna i contemporània és "*la que más interés tiene para los hombres de nuestro siglo, tanto por la acuciente proximidad como por su atractiva complejidad*", Manuel Tejado: *La Historia en las Revistas* (Épocas Moderna y Contemporánea), *Saitabi*, 31-32, 1949, pp. 105-108.

³⁴ Julio Salom Costa: *La Historia en las Revistas*. Edades Moderna y Contemporánea, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 354-364. En la secció corresponent al número següent i

nisme s'amplia també i es diversifica, amb la col·laboració, ara, de tres autors, Vicenta Cortés, José Martínez Ortiz i Ángela Rosado.³⁵

Malgrat això, continuaven publicant-se articles en l'òrbita de les velles preocupacions, com el de Rogelio Puig sobre el *cardenal-infante*, o més encara amb una orientació netament nacional-catòlica, com el de Juan Nasio sobre la ciència hispànica, en el que podem llegir frases com les que reproduesc a continuació: "*España, con todos sus dominios y con toda su historia, no hizo nunca otra cosa que defender la libertad y la dignidad humana, y no encontró otra bandera que la cruz de Cristo. Esa es su lucha por la dignidad de todas las expresiones del hombre, inclusive la ciencia*". Aquesta ciència digna és la que va fer Espanya, en contrast amb la que es feia fora: "*La ciencia indignificada se caracterizó por la ausencia de un objetivo, por la inconsecuencia y la irresponsabilidad. Desarrollóse la negación de la fe, el lucro mezquino, la despersonalización*".³⁶ Igualment tradicionals són les opinions que expressava Pablo Álvarez Rubiano en la ressenya de l'interessant llibre de José Deleito, professor de la Universitat de València en una època anterior a la que ací analitzem, *La mala vida en la España de Felipe IV*. Encara que valora el treball de Deleito, afirmant que "*la historia interna del reinado de Felipe IV es un aspecto básico que importaba conocer en toda su amplitud, con la sinceridad y maestría con que la expone este ilustre profesor*", no obstant això el subordina a la història política, la *gran història*, quan escriu que "*el estudio de la serie de obras que viene publicando es imprescindible para conocer adecuadamente los grandes sucesos de la política externa que precipitaron a nuestra nación por una pendiente o sima, de curso ininterrumpido, que no podía tener más fin que el que históricamente tuvo*".³⁷ O siga, que el submón madrileny dels Àustries explicaria el fracàs imperial espanyol, el que equival a dir que no va entendre res de l'obra.

comentant una obra de Delio Cantimori, aquest autor escriu que als historiadors econòmics els interessa el Renaixement perquè "*buscan señalar los límites entre los sistemas feudal y capitalista*", Julio Salom Costa: *La Historia en las Revistas. Edades Moderna y Contemporánea*, *Saitabi*, 39-42, IX, 1952-1953, pp. 332-344. Més tradicional és la part de la secció relativa a la història espanyola, obra de Salvador Aldana, en el mateix número, pp. 344-367.

³⁵ Vicenta Cortés, José Martínez Ortiz i Ángela Rosado: *El americanismo en las Revistas*, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 364-372. En el número següent va desaparèixer com a autora Vicenta Cortés, afegint-s'hi Mª Francisca Olmedo, *Saitabi*, 39-42, IX, 1951-1952, pp. 367-382.

³⁶ Rogelio Puig: *El cardenal-infante don Fernando de Austria. Evocación militar de una gran figura histórica*, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 66-71; Juan Nasio: *Caracteres dignificadores de la ciencia hispánica*, *Saitabi*, 39-42, IX, 1952-1953, pp. 67-72.

³⁷ La ressenya es troba a *Saitabi*, 39-42, IX, 1952-1953, pp. 279-280.

Es fa difícil detectar el moviment de renovació en la producció historiogràfica referent al País Valencià, encara voluminosa en la revista. Moltes de les aportacions continuen essent petits articles sobre detalls anecdòtics o bé tractats de forma superficial, com els dos que va publicar el futur americanista Mario Hernández sobre una capella del castell d'Onda i sobre un plet universitari del XVIII, o el d'un erudit local sobre el predicador denier del Sis-cents fra Pere Esteve.³⁸ S'haurien de destacar, però, alguns altres, o bé pel rigor amb que estan elaborats, com el de Diego Zaforteza sobre la senyoria del Llocnou d'en Fenollet, o per la temàtica, com el d'A. (Arcadi?) Garcia Sanz i A. Martínez Sarrión sobre la indústria valenciana de la seda en el segle XVI.³⁹ La renovació, com a simple renovació metodològica de signe positivista, fou destacada i valorada per Ismael Martínez, autor d'un article sobre sant Tomàs de Villanueva, amb frases com aquestes: "*Se ha ensanchado el campo de la heurística histórica y sus métodos son ahora más completos y más perfectos*", "*También la crítica sobre los materiales es cada día más fina y exigente*" o "*Finalmente, ha progresado también en perfección el método de observación indirecta, único camino posible para llegar al conocimiento de los hechos históricos*".⁴⁰ És constatable aquesta pulcritud metodològica en alguns escrits de començaments dels anys cinquanta, com l'article de Manuel Vidal sobre la *Crónica general* de Pere Antoni Beuter o el de María Palop sobre el setge de València pel mariscal Suchet.⁴¹

* * *

Potser la conclusió més interessant d'aquest treball és la precocitat amb la que va aparèixer, a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, un tímid moviment d'apertura, que hem datat a finals dels

³⁸ Mario Hernández Sánchez-Barba: La capilla de Santa Magdalena en el castillo de Onda, *Saitabi*, 27, 1948, pp. 73-74; del mateix autor, Un pleito de jurisdicción rectoral en la Universidad valenciana del siglo XVIII, *Saitabi*, 29-30, 1948, pp. 224-241; Mariano Vila-Cervantes: Un apóstol olvidado: Fray Pedro Esteve (1582-1658), *Saitabi*, 28, 1948, pp. 155-157.

³⁹ Diego Zaforteza y Musoles: Historia de la fundación del Lugar Nuevo de Fenollet y de su señorío, *Saitabi*, 27, 1948, pp. 5-47; A. García Sanz i A. Martínez Sarrión: La decadencia del cultivo de la seda, *Saitabi*, 28, 1948, pp. 154-155.

⁴⁰ Ismael Martínez Casanoves: Figura histórica de Santo Tomás de Villanueva, *Saitabi*, 35-38, VIII, 1950-1951, pp. 59-65.

⁴¹ Manuel Vidal y López: Pedro Antonio Beuter y su "Crónica general de toda España", *Saitabi*, 39-42, IX, 1952-1953, pp. 47-53; María Palop Marín: Breve reseña del sitio y toma de Valencia por el general Suchet (1812), *Saitabi*, 39-42, IX, 1952-1953, pp. 54-66.

anys quaranta i començaments dels cinquanta. En la mesura que la investigació americanista s'integrava en aquesta tendència aperturista, s'hauria de destacar el paper desempenyat per alguns professors, sobretot per Manuel Ballesteros-Gaibrois, el qual, en traslladar-se a Madrid en 1949, va emportar-se amb ell alguns deixebles valencians, com José Alcina Franch, Bartolomé Escandell o Mario Hernández Sánchez-Barba, encara que no tots ells seguien en el futur una obra estrictament americanista, com seria el cas d'Escandell. Resulta també innegable la important feina renovadora del professor Jover, encara que, amb els materials que he utilitzat això tan sols ve suggerit per la coincidència cronològica i caldria una investigació més acurada. Finalment, com he plantejat més amunt, tot un conjunt de circumstàncies, difícils d'explicitar, semblen suggerir una certa pressió renovadora per part del propi alumnat. Molts d'aquests alumnes acabaren abandonant la Universitat tot i integrant-se en l'ensenyament mitjà –Josep Camarena i Julio Salom–, en el cos facultatiu d'arxivers –Vicenta Cortés–, o en escoles de comerç –Manuel Tejado i Bartolomé Escandell, encara que finalment accediren a la Universitat–. Això implicà, per part de la Universitat de València, la pèrdua d'individualitats que podien haver jugat un paper important en el procés de renovació, pèrdua lamentable, especialment en el cas de Julio Salom que, a començaments dels cinquanta, des del meu punt de vista, fou l'element més valuós.